

Ewelina Podgajna

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Mniejszość żydowska w myśli politycznej Wincentego Witosa

Odrodzone państwo polskie borykało się z wieloma problemami politycznymi, społecznymi oraz kulturowymi. Do jednych z nich należała sprawa mniejszości narodowych. Wielonarodowy charakter II Rzeczypospolitej w istotny sposób utrudniał integrację państwa polskiego, co miało podstawowe znaczenie dla Polski, wobec faktu jej blisko półtorawiekowego rozbitcia i istnienia tendencji odśrodkowych w państwie. W Polsce międzywojennej zamieszkiwało około 1/3 ludności różniącej się od Polaków językiem, religią i obyczajami¹.

Celem artykułu jest z jednej strony ukazanie stosunku Wincentego Witosa do mniejszości żydowskiej, z drugiej zaś rekonstrukcja wizji mniejszości żydowskiej w państwie polskim przy założeniu jego zorganizowania w myśl zasad agraryzmu. Istotne będzie udzielenie odpowiedzi na zasadnicze pytania. Po pierwsze, jaki stosunek miał W. Witos do mniejszości żydowskiej, po drugie, jakie usytuowanie w koncepcjach ustrojowych przyszłego, pożądanego państwa przyznawał W. Witos mniejszości żydowskiej. Pytania badawcze mają zasadnicze znaczenie dla przeanalizowania problemu.

Tematu do tej pory podjęli się nieliczni badacze: Sławomir Mańko w monografii *Polski ruch ludowy wobec Żydów (1895–1939)*², Jan Jachymek pisał o stosunku ludowców do mniejszości zamieszkujących w Polsce³, Józef Ryszard Szaflik poruszył ten problem w monografii dotyczącej Polskiego Stronnictwa Ludowego Piast⁴. Opracowaniu tematu sprzyja dość obszerna baza źródłowa; liczne programy PSL Piast, którego W. Witos był przywódcą, a które pozostają najbardziej uogólnionym wyrazem myśli

¹ W. Michowicz, *Problemy mniejszości narodowych*, [w:] *Polska odrodzona 1918–1939*, red. J. Tomicki, Warszawa 1982, s. 308–312; J. Tomaszewski, *Ojczyzna nie tylko Polaków*, Warszawa 1985, s. 31–51; J. Żarnowski, *Spółczesność Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1973, s. 372–378.

² S. Mańko, *Polski ruch ludowy wobec Żydów (1895–1939)*, Warszawa 2010.

³ J. Jachymek, *Rozwiązanie problemu mniejszości narodowych. Ruch ludowy (do 1939 roku)*, [w:] *Między rzeczywistością apolityczną a światem iluzji rozwiązania problemu mniejszości narodowych w polskiej myśli politycznej XX wieku*, red. idem, W. Paruch, Lublin 2001.

⁴ J.R. Szaflik, *Polskie Stronnictwo Ludowe „Piast”*, Warszawa 1970.

politycznej, zawierały poglądy dotyczące problematyki mniejszości narodowych. Drugim jakże ważnym źródłem były prace myśliciela i teoretyka ruchu ludowego Wincentego Witosa. Informacje dotyczące stosunku Witosa do mniejszości narodowych, w tym również mniejszości żydowskiej, oraz propozycje rozwiązania tego problemu zawarto w materiałach archiwalnych, sprawozdaniach stenograficznych Sejmu RP oraz artykułach prasowych.

W Polsce międzywojennej przeprowadzono dwa spisy ludności, a ich wyniki odnoszące się do składu etnicznego II Rzeczypospolitej pomniejszyły liczbę mniejszości narodowych. Pierwszy, który odbył się w 1921 roku, nie objął całego terytorium państwa polskiego. Województwa wschodnie i zachodnie były wówczas terenem dużych migracji i akcji repatriacyjnych. Część osób pytanych o narodowość myliła ją z obywatelstwem, natomiast wielu Ukraińców, którzy odmówili uznania władz polskich, zbojkotowało spis. W odniesieniu do drugiego spisu z 1931 roku podnosi się przede wszystkim jego upolitycznienie, stronnictwość osób przeprowadzających spis, częste przypadki wpisywania języka polskiego zamiast ukraińskiego i białoruskiego. Według spisu ludności z 1931 roku teren Polski zamieszkiwało 31,916 miliona osób, w tym prawie 22 miliony (21,993 miliona) Polaków (68,9% ogółu mieszkańców). Liczba mniejszości w II Rzeczypospolitej na początku lat trzydziestych XX wieku szacuje się na 11,2 miliona osób (35,1% ogółu mieszkańców), w tym Ukraińców – około 5 mln, Żydów – 3,1 mln, Białorusinów – 1,9 mln, Niemców – 830 tysięcy, Litwinów – 180 tysięcy, Rosjan – 100 tysięcy, Czechów – 40 tysięcy, Cyganów – 30 tysięcy, Słowaków – 7 tysięcy, Ormian – 5,5 tysiąca, Tatarów – 5 tysięcy, Karaimów – 1 tysiąc⁵.

Odbudowywanie państwa polskiego w duchu umacniania poczucia narodowości, a później państwowości, niesło ze sobą wiele konfliktów i napięć. W okresie międzywojennym politycy mieli ogromne trudności, aby stworzyć zasady prawne dotyczące mniejszości tak, aby były w pełni demokratyczne, czyli równe, sprawiedliwe i zgodne z ich interesami.

Po zakończeniu I wojny światowej Polska podpisała zobowiązania międzynarodowe. Najważniejszym był tzw. mały traktat wersalski z 28 czerwca 1919 r., a także inne umowy bilateralne i postanowienia regulujące położenie mniejszości w Polsce⁶. Przyjmując postanowienia traktatu wersalskiego, Polska została zobowiązana do uwzględnienia w ustawodawstwie wewnętrznym postanowień małego traktatu wersalskiego. Artykuły 2–8 tego traktatu zostały uznane przez II Rzeczpospolitą za prawa zasadnicze, z którymi żadna ustawa i rozporządzenie nie mogły pozostawać w sprzeczności. Czyńc zadość tym wymogom, Polska wprowadziła te zapisy w ujęciu rozszerzającym do

⁵ H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin 2000, s. 20–22; E. Podgajna, *Mniejszości narodowe w myśli politycznej Stronnictwa Chłopskiego (1926–1931)*, [w:] *Myśl polityczna w społeczeństwie informacyjnym*, red. E. Maj, E. Kirwiel, E. Podgajna, Lublin 2015, s. 407–408; J. Tomaszewski, *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1985, *passim*.

⁶ Zob. szerzej: W. Michowicz, *Problemy mniejszości narodowych...*, s. 308–312; H. Chałupczak, T. Browarek, *op. cit.*; G. Janusz, *Ochrona praw mniejszości narodowych w Europie*, Lublin 2011.

konstytucji marcowej z 17 marca 1921 roku. Artykuł 95 stwierdzał, że „Rzeczypospolita Polska zapewnia na swoim obszarze ochronę życia, wolności i mienia wszystkim bez różnicy pochodzenia, narodowości, języka, rasy lub religii”. Artykuł 96 zapewniał wszystkim obywatelom równość wobec prawa, a urzędy publiczne zobowiązywał do równego traktowania wszystkich obywateli państwa. W artykułach 109, 110, 111, 113, 115 uznawała prawo do zachowania narodowości, pielęgnowania mowy, swobody wyznawania religii, prowadzenia zakładów dobroczynnych, społecznych, religijnych, szkół i zakładów wychowawczych ze swobodą używania własnego języka i prowadzenia własnych działań społecznych. Po przewrocie majowym w 1926 roku nowa konstytucja z 23 kwietnia 1935 roku potwierdzała równość obywateli wobec prawa, ale też wprowadzała zasadę lojalności wobec państwa i zakazywała działań mniejszości narodowych, które mogłyby godzić w interes II Rzeczypospolitej⁷.

Politycy i partie polityczne w Polsce międzywojennej próbowali stworzyć własny program dotyczący tych zagadnień⁸. Dążyli do wcielania w życie zasad tak zwanej asymilacji państwowej mniejszości, za którą kryły się jednak konsekwencje w postaci możliwości wynarodowienia wielu grup mniejszościowych.

Istnienie licznych mniejszości w państwie polskim, przy ich dużym wewnętrznym skłóceniu oraz nieprawidłowej strukturze klasowej i zawodowej, prowadziło do potęgowania walki między warstwami i spięć społecznych zabarwianych w okresach kryzysowych emocjami o charakterze nacjonalistycznym.

Wincenty Witos (1874–1945) był ideologiem, politykiem, mężem stanu, wójtem gminy Wierzchosławice, posłem do galicyjskiego Sejmu Krajowego we Lwowie, posłem do austriackiej Rady Państwa w Wiedniu, a w Polsce niepodległej posłem do Sejmu Ustawodawczego, Sejmu I i II kadencji, trzykrotnym Prezesem Rady Ministrów. Odegrał szczególną rolę w dziejach politycznych Polski.

Stosunek Wincentego Witosa do mniejszości narodowych, zamieszkujących państwo polskie był warunkowany oceną skutków jej oddziaływania na całokształt życia państwowego. Bardzo ważne miejsce w myśli politycznej Witosa zajmował patriotyzm. Uznawał pierwszeństwo sprawy państwowej, nie był jednak zwolennikiem nacjonalizmu. Witos nie był pozbawiony uprzedzeń wobec mniejszości etnicznych zamieszku-

⁷ H. Chałupczak, T. Browarek, *op. cit.*, s. 43–44; M. Adamczyk, S. Pastuszka, *Konstytucje polskie w rozwoju dziejowym 1791–1982*, Warszawa 1985, s. 95–96, 105; Zob. D. Piotrowski, *Koncepcje rozwiązywania konfliktów narodowościowych w enuncjacjach programowych polskich partii i ugrupowań politycznych w latach 1926–1945. Komunikat z badań*, [w:] *Oblicze i koncepcje rozwiązywania konfliktów w polskiej myśli politycznej XX wieku*, red. A. Wojtas, M. Strzelecki, Bydgoszcz 2000, s. 361–368.

⁸ Zob. *Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku*, red. J. Jachymek, Lublin 1992; Por. *Program Stronnictwa Narodowego (1928)*, [w:] *Programy partii i stronnictw politycznych w Polsce w latach 1918–1939*, oprac. E. Orlof, A. Pasternak, Rzeszów 1993, s. 42; 1926 listopad 29, Kraków – *Program Polskiego Stronnictwa Ludowego „Piast”*, [w:] *Programy stronnictw ludowych...*, s. 255–281; 1925 marzec 16, Warszawa – *Program Polskiego Stronnictwa Ludowego „Wyzwolenie”*, [w:] *Programy stronnictw ludowych...*, s. 224–244.

jących ziemie polskie, w tym także wobec Żydów, podobnie jak nie był pozbawiony uprzedzeń klasowych wobec szlachty i arystokracji. Wynikały one przede wszystkim z zaszłości i uwarunkowań historycznych. Ta niechęć wskazywała jednoznacznie, że był nieodrodnym synem swej epoki, pomimo wizji przyszłości Polski, którą kreślił⁹.

Analizując kwestię żydowską w myśli politycznej Wincentego Witosa, nie sposób przedstawić ją w oderwaniu od sfery tradycyjnych kontaktów chłopsko-żydowskich. Zwyczajowe miejsca styczności obu narodowości miały niewątpliwie wpływ na kształtowanie się wielu poglądów dotyczących omawianej kwestii. Ewa Banasiewicz-Ossowska w monografii o udziale Żydów w polskiej kulturze ludowej podkreśliła, że kontakty ludności wiejskiej z mniejszością żydowską były aprobowane przez obie strony i odbywały się na jasno określonych warunkach. Zapewniały obu stronom, a zwłaszcza Żydom, zachowanie szeroko pojętej odrębności i nie wymagały od nich asymilacji. Kontakty te miały przede wszystkim charakter gospodarczy. Żydzi zdominowali rzemiosło, handel. Oferowali chłopom swoje towary, a także usługi załatwienia różnych spraw w mieście, co często wykraczało poza sferę czysto ekonomiczną. W ten sposób wędrowny handlarz żydowski stawał się także pośrednikiem kulturowym między miastem a wsią¹⁰.

Szczególną rolę w kontaktach chłopsko-żydowskich na wsi odgrywała karczma. Witos wielokrotnie w pamiętnikach czy publicystyce opisywał jej znaczenie dla mieszkańców wsi. Karczma pełniła rolę punktu wymiany poglądów i informacji, była niewątpliwie miejscem spotkań towarzyskich, jak również miejscem agitacji politycznych: „Chłopi nie mając co robić, ciągnęli do karczmy, ażeby się z drugimi zobaczyć i trochę pogadać. Siedząc nieraz cały dzień, nie mogli się wstrzymać by nie kupić paczki tytoniu, nie wypić kieliszka wódki, kumotra, czy znajomego nie poczęstować. Ponieważ pieniędzy nie mieli do karczmy musiał iść garniec zboża, ćwierć ziemniaków, kura, gęś, cielę, siano, nawet krowa, a czasem trzeba się było chwycić i stajenka pola, mimo, że było to uważane za wielkie przestępstwo [...]. Nic też dziwnego, że chłopi żyli jak ostatni nędzarze, a Żydzi mieli dostatek i prawie zawsze robili poważne majątki”¹¹.

Już w jednej w pierwszych korespondencji Wincentego Witosa do „Przyjaciela Ludu” możemy zapoznać się z poglądami na sprawę żydowską w środowisku wiejskim o podłożu antysemitycznym. Wynikały one przede wszystkim – co podkreślał Witos – z nieświadomości i obaw chłopów przed niepowodzeniem w dziedzinie gospodarczej. Żydzi bowiem wykazywali ogromną przedsiębiorczość i zaradność w walce o byt, wskutek czego zdominowali pewne dziedziny życia gospodarczego, tj. handel i rzemiosło: „Prawda, że Żydzi to bogacze, że wielkie majątki dźierzą w swoim ręku, lecz gdyby oświata przesiąkała na wskroś nasze wioski, gdyby chłop znał i szanował swoją godność, Żyd, choć bogacz, nie ośmieliłby się mu ubliżyć”¹². W. Witos podkreślał konieczność umacniania wiary w chło-

⁹ *Witos o demokracji*, wybór pism oprac. J. Borkowski, współpr. W. Kurelski, Warszawa 1995, s. 27.

¹⁰ E. Banasiewicz-Ossowska, *Między dwoma światami. Żydzi w polskiej kulturze ludowej*, Wrocław 2007, s. 226.

¹¹ W. Witos, *Dzieła wybrane, Moje wspomnienia*, t. 1, przedm. i oprac. E. Karczewski, J.R. Szaflik, Warszawa 1988, s. 113.

¹² W. Witos, *Wybór pism i mów*, Lwów 1939, s. 2–4.

pach polskich we własne siły i możliwości na polu ekonomicznym. Podstawą była zawsze ciężka i wytrwała praca narodu polskiego. Przy wszelkich uprzedzeniach W. Witos potrafił je podporządkować zasadom przez siebie wyznawanym.

W całej praktyce politycznej Wincentego Witosa resentymenty etniczne, podobnie jak klasowe, były ujęte w żelazne karby zasad równości wobec prawa, wolności człowieka, lojalności wobec prawa, wolności człowieka, lojalności wobec państwa i sprawiedliwości społecznej. Od tych zasad nie dopuszczał odstępstw. Uznawał konieczność równouprawnienia różnych grup narodowościowych, ale i wymagał od mniejszości takiej samej lojalności i takich samych obowiązków wobec państwa jak od wszystkich jego obywateli. Głosił potrzebę jedności narodowej, ale był przeciwnikiem solidaryzmu, uświadamiał sobie bowiem sprzeczności dzielące społeczeństwo.

Zdaniem Wincentego Witosa podejrzliwość w stosunku do Żydów wzbudzała ich niechęć do asymilacji ze społeczeństwem polskim, a także nadmierne pielęgnowanie przez nich odrębności kulturowej, religijnej, językowej. Żydzi byli grupą narodową wyjątkowo trudno asymilującą się. Witos zarzucał wręcz ludności żydowskiej działalność na rzecz osłabienia więzów narodowych. Jego zdaniem przejawiało się to w napływie żywołu żydowskiego do polskiej inteligencji, świata nauki i kultury. Chłopi oskarżali Żydów o działanie na szkodę polskiego narodu, wrogość do polskiej i chrześcijańskiej kultury i cywilizacji, dążenie do podporządkowania państwa polskiego ich partykularnym interesom.

Zabiegiem propagandowym na wsi było przedstawianie Żydów jako ludzi dążących do osłabienia i zniszczenia polskiej gospodarki. Przyczyny negatywnego postrzegania Żydów na wsi były bardzo złożone. Konfliktogenny był niewątpliwie panujący ustrój i wytworzone przez niego warunki egzystencji chłopów. Do pewnego uproszczenia kwestii żydowskiej przyczynili się także sami ludowcy postrzegający mniejszość żydowską przez pryzmat spekulacji i wszelkiego rodzaju nadużyć. Problemy gospodarcze pomagały w utrwaleniu tego wizerunku¹³. Analizując wypowiedzi W. Witosa na forum sejmu polskiego oraz w artykułach zamieszczanych w prasie, można wskazać, że obronę przed Żydami mógł zapewnić rozwój polskiego handlu. Zdaniem Witosa do łagodzenia i eliminowania negatywnych emocji wobec mniejszości prowadziła droga przez usuwanie ich przyczyn. Taką widział w umacnianiu wiary we własne siły i możliwościach na polu ekonomicznym. Uważał, że rozwój spółdzielczości niewątpliwie może się przyczynić do wyeliminowania Żydów z pośrednictwa w udzielaniu kredytów¹⁴. W. Witos zdecydowanie potępiał lichwę, którą uważał za bezpośrednią przyczynę bankructwa wielu gospodarstw chłopskich¹⁵.

Wincenty Witos dokonał kompleksowej analizy stosunków polsko-żydowskich w okresie I wojny światowej. Zwrócił szczególną uwagę na stosunki panujące na wsi. Z ra-

¹³ S. Mańko, *op. cit.*, s. 105.

¹⁴ H. Trocka, *Spółdzielczość w programach i polityce polskich stronnictw ludowych*, Warszawa 1969, s. 84.

¹⁵ W. Witos, *Dzieła wybrane. Moje wspomnienia*, t. 2, Warszawa 1990, s. 140, 170.

cji sprawowanych w czasie wojny funkcji publicznych miał możliwość szerszego zapoznania się z zachodzącymi zmianami. Bardzo krytycznie odnosił się do postawy Żydów wobec Polaków w trakcie wojny: „Nastrój wrogi dla Żydów potęgował się w miarę przeciągającej się wojny światowej. Żydzi sami dostarczyli do tego wiele istotnych powodów. Na nich zaczęła ludność zrzucać odpowiedzialność za nędzę i cierpienia przebyte, oni ją szpiegowali i donosili, prowadząc nieraz pod szubienicę. Stąd też utarło się przekonanie w masach, że Żydzi pozostają w ścisłym porozumieniu z władzami austriackimi i niemieckimi, występując razem wrogo przeciw Polakom”¹⁶. W. Witos zajmował wyraźnie krytyczne stanowisko, oskarżał ich o działanie na szkodę narodu polskiego, o uchylanie od służby wojskowej i prowadzenie w czasie wojny zyskownych interesów. W memuarach i publicystyce podkreślał faworyzowanie Żydów, „którzy, gdy chłopci ginęli masowo, oni uchylając się od służby frontowej, siedzieli w kancelariach lub na tyłach armii prowadzili rozmaite interesy”¹⁷. Jak słusznie zauważył Sławomir Mańko, W. Witos nie dostrzegał, że w kancelarii wojskowej należało dobrze umieć czytać i pisać po niemiecku, a dostawy dla wojska realizowali kupcy. Wojsko potrzebowało również lekarzy, prawników oraz ludzi wykształconych, a wśród mniejszości żydowskiej była to spora grupa¹⁸.

W czasie wojny stosunki chłopsko-żydowskie opierały się przede wszystkim na interesach handlowych, jednak zdarzało się, że i te były poważnie utrudnione. Chłopi nie potrafili zaakceptować bogacenia się jednostek wśród Żydów, nie dostrzegali tego, że większa część ludności żydowskiej została dotknięta zjawiskiem pauperyzacji i równie ciężko została doświadczona przez zawieruchę wojenną¹⁹.

W odrodzonym państwie polskim do pewnego uproszczenia kwestii żydowskiej przyczyniła się część działaczy ruchu ludowego, którzy postrzegali mniejszość żydowską przez pryzmat spekulacji i nadużyć. Trudna sytuacja gospodarcza pomagała w utrwaleniu tego wizerunku. Witos przestrzegał jednak przed wykorzystywaniem antysemityzmu przez polityków dla osiągnięcia celów politycznych i pisał: „Stwarzać pisma antysemityczne [...] rozbijać lud na nieprzyjazne sobie obozy, szcuć jednych drugimi, to niewiele dobrego. Ale pomagać temu ludowi, aby z niego stworzyć jedno wielkie stronnictwo ludowe, któryby się oparło każdej nawale, czyby ona pochodziła od synów Abrahama, czy od kogo innego, to byłaby prawdziwa zasługa”²⁰. W kontekście tej wypowiedzi warto zauważyć, że jednym z czynników determinujących stanowisko w tej kwestii były względy polityczne, wykrystalizowane w konkretnej galicyjskiej rzeczywistości. Kampanie wyborcze prowadzone w systemie kurialnym pokazywały, że to na Żydach koncentrowała się uwaga. Przekonanie ich do swoich racji różnymi sposobami stało się notoryczną praktyką polityczną.

¹⁶ *Ibidem*, s. 9.

¹⁷ *Ibidem*, t. 1, s. 377; *W sprawie uprzywilejowanego stanowiska Żydów w armii*, „Piast” 8 VII 1917, nr 27, s. 3–4.

¹⁸ S. Mańko, *op. cit.*, s. 118.

¹⁹ K. Zieliński, *Żydzi Lubelszczyzny*, Lublin 1999, s. 142.

²⁰ W. Witos, *Stronnictwa i obozy. Antysemityzm w praktyce. Ustawa Gminna*, „Przyjaciel Ludu” 20 III 1899, nr 9, s. 2.

W świetle opinii W. Witosa Żydzi byli grupą narodowościową niebezpieczną dla jedności narodowej Polaków: „ludność żydowska w ogromnej swej większości albo jest zupełnie na losy państwa obojętna, albo do niego uprzedzona, a pewna jej część jest nawet wrogo usposobiona [...]. Jeżeli wypowiadam to przekonanie, to nie czynię tego wcale z jakiejś nienawiści do Żydów, ale kieruję się zwykłą przezornością, którą mi dyktuje ciężkie doświadczenie. Sam na własne oczy widziałem w roku 1920 oddziały Żydów polskich występujące z bronią w rękę przeciw wojskom polskim, razem z bolszewikami. Patrzyłem także z jaką radością oczekiwali liczni Żydzi wejścia wojsk bolszewickich do Warszawy, jak wyraźnie manifestowali swoją dla nich przychyłność. Bardzo wiele mówi też liczne procesy komunistyczne, wykazując stałą przeciwnościową działalność żydowską. Żydom ma również Polska do zawdzięczenia uciążliwe zobowiązania wobec mniejszości narodowych, nałożone na nią przez traktat wersalski”²¹.

Traktat wersalski zobowiązywał nowo powstałe państwa do równouprawnienia mniejszości narodowych zamieszkujących na ich terytorium²². Wiele ugrupowań w Polsce zinterpretowało postanowienia traktatu jako sprzeczne z zasadami suwerenności i równości państw związanych traktatami. Wzmogło także obawy co do utrudniania ich wewnętrznej polityki wobec mniejszości²³. Na posiedzeniu Sejmu Ustawodawczego 31 lipca 1919 roku przywódca PSL Piast stwierdził, że Żydzi przy pomocy traktatu mniejszościowego, zabiegając o te „wyjątkowe postanowienia”, stworzyli dla siebie „nowożytny getto”. W. Witos zdecydowanie podkreślił, że „w państwie polskim musi nastąpić równorzędność co do praw obywatelskich. Naród polski [...] co mu narzucono, zmuszony był przyjąć, nie pozwoli nigdy, ażeby ktoś inny gospodarował w domu, gdzie on jest właścicielem i gospodarzem”²⁴.

Wincenty Witos uważał, że Żydzi tworzą „dla Polski wielkie niebezpieczeństwo” z powodu ogromnej aktywności i solidarności, znaczącej przewagi majątkowej, „decydującego wpływu na piśmiennictwo i dziennikarstwo”, zajęcia licznych stanowisk w administracji, sądownictwie i wielu innych wpływowych zawodach²⁵. Twierdził, iż nagromadzenie poważnej części kapitału, a także opanowanie handlu przez Żydów stanowiło istotne zagrożenie dla Polski.

Wincenty Witos nie odmawiał mniejszościom narodowym prawa do stawiania w ich obronie. Negatywnie odnosił się do tych poczynań ludności żydowskiej, które uważał za wyraz nielojalności wobec państwa polskiego, a nawet godzenia w jego interesy. Okazją ku temu było wystąpienie w Sejmie Ustawodawczym 22 lutego 1919 roku, kiedy przedstawił stosunki panujące w armii. Zdawał sobie sprawę, że w Polsce nie było

²¹ W. Witos, *Dzieła wybrane. Moje wspomnienia...*, t. 1, s. 28–29, 179.

²² W. Michowicz, *Walka dyplomacji polskiej przeciwko traktatowi mniejszościowemu w Lidze Narodów w 1934 roku*, Łódź 1963, s. 11.

²³ R. Wapiński, *Z dziejów tendencji nacjonalistycznych. O stanowisku Narodowej Demokracji wobec kwestii narodowej w latach 1893–1939*, „Kwartalnik Historyczny” 1973, nr 80, s. 4.

²⁴ Sprawozdanie stenograficzne Sejmu Ustawodawczego (dalej: Ss. SU), pos. 82 z 31 VII 1919, ł. LXXXII–8.

²⁵ J. Jachymek, *op. cit.*, s. 157.

„narodowego” charakteru wojska: „Nie występuję wcale wrogo przeciwko narodowościom, które pośród nas żyją i z pewnością w przyszłości z nami żyć zechcą [...] w Galicji były w tej i owej miejscowości rozruchy skierowane przeciw Żydom dlatego, że się od poboru wojskowego zupełnie uchylali, ogłaszając się neutralnymi [...] Tę neutralność można im zupełnie zostawić, nie mam nic przeciwko temu, ale zapytuję, kto może mieć tę czelność, żeby korzystając z wszystkich praw, nie przyjmował na siebie żadnych obowiązków. Najcięższym podatkiem, który musi obywatel spłacać swojemu państwu, jest podatek krwi. Jeżeli obywatel chce mieć państwo i chce w nim mieszkać, a mieszkać spokojnie, musi ten podatek zapłacić”²⁶. Wystąpienie sejmowe W. Witosa spotkało się z ogromną krytyką w prasie żydowskiej. Na łamach „Kuriera Nowego” stwierdzono, że „Witos ogłosił walkę z Żydami jako sprawę programową, jako jedną z podstawowych zasad na których chce oprzeć wskrzeszoną Polskę”²⁷. Wielokrotnie przestrzegał przed wygórowaną subiektywną, czasem wręcz fanatyczną oceną wydarzeń, zachowań i obroną tylko partykularnych interesów sprzecznych z zasadą lojalności wobec państwa, którego byli nieodłączną częścią jako jego obywatele.

W obliczu groźnej sytuacji wywołanej sukcesami Armii Czerwonej 24 lipca 1920 roku W. Witos stanął na czele Rządu Obrony Narodowej. Jedną z pierwszych decyzji gabinetu Prezesa Rady Ministrów było zaakceptowanie prowadzonych przez poprzedni rząd działań w kierunku uregulowania kwestii żydowskiej. W lipcu 1920 roku w momencie ofensywy Armii Czerwonej zostały podjęte przez premiera Władysława Grabskiego oficjalne rozmowy z Kołem Żydowskim. Efektem było wydanie specjalnych zarządzeń dotyczących zwiększenia bezpieczeństwa państwa²⁸. Rząd Witosa przyjął sprawozdanie z dotychczasowych prac, zaakceptował złożoną przez Prezydium Rady Ministrów odezwy rządu do społeczeństwa i wydał polecenie publikacji stosownych dokumentów. Treść odezwy wskazywała, że pomimo obustronnych działań na rzecz poprawy stosunków między ludnością polską a żydowską były one niewłaściwe i zagrażały interesom państwa²⁹. Stwierdzano jednak kategorycznie, że „wszystkie bezprawne nadużycia przeciwko Żydom mają ustać, a winni spotkają się z surowym potępieniem opinii publicznej. Podkreślano obowiązek niesienia pomocy Żydom wiernym państwu polskiemu i spełniającym obowiązki obywatelskie: na tej drodze Żydzi mieli się spotykać ze zrozumieniem i poparciem ogółu społeczeństwa, powinni liczyć na to, że nikt w Polsce nie zaprzeczy ich prawom do korzystania ze swobód, równego bezpieczeństwa prawnego, równej ochrony i nietykalności osobistej jak wszyscy inni obywatele

²⁶ Ss. SU, pos. 4 z 22 II 1919, ł. 122.

²⁷ *Prasa Żydowska o przemówieniu Witosa*, „Kurier Nowy” 24 II 1919, nr 43, s. 3.

²⁸ S. Rudnicki, *Rozmowy Żydów z rządem w okresie obrad Sejmu Ustawodawczego*, [w:] *Rozdział wspólnej historii. Studia z dziejów Żydów w Polsce ofiarowane profesorowi Jerzemu Tomaszewskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 2001, s. 194–204.

²⁹ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Prezydium Rady Ministrów, Projekt odezwy do społeczeństwa polskiego, załącznik do pkt. 3 protokołu 62 posiedzenia Rady Ministrów z 29 VII 1920 r., MKF 2005, t. 11, s. 2.

Rzeczypospolitej³⁰. W. Witos, jako Prezes Rady Ministrów, dążąc do uśmierzania akcji antyżydowskich, nakazał również publikację w prasie ogólnopolskiej, w tym także ludowej, specjalnego rozkazu wojennego gen. Józefa Leśniewskiego, aby zapobiec ekscesom antyżydowskim na dworcach kolejowych i ulicach. Podczas podróży w pociągach wystawiano specjalne warty, a żołnierze mieli zakaz opuszczania stacji kolejowej w trakcie postoju. Za czynny udział w napaści na ludność żydowską nakazano stosowanie kar dyscyplinarnych i sądowych.

Oddzielne zarządzenia dotyczące oddziałów wysyłanych na front stanowiły, że mniejszości nie mogły stanowić więcej niż 10% ich liczebności. Zarządzenie to wydano w trosce o zachowanie wartości bojowej jednostek. W garnizonie warszawskim żołnierze Żydzi stanowili ponad 40% jego stanu. Wicepremier w rządzie W. Witosa Ignacy Daszyński uzasadniał konieczność utworzenia obozu w Jabłonce tym, iż w założeniu obóz miał stanowić punkt skupiający żołnierzy pochodzenia żydowskiego z garnizonu miasta Warszawy. Podkreślił, że utworzenie obozu w Jabłonce było spowodowane nieszczerym zachowaniem młodzieży żydowskiej. W wrześniu 1920 roku, po wygranej wojnie dalsze funkcjonowanie obozu Daszyński uznał za niepotrzebne ze względów wojskowych i prawnych, a także z uwagi na protesty środowisk żydowskich. I. Daszyński za zgodą W. Witosa prowadził dalsze rozmowy z przedstawicielstwem mniejszości żydowskiej. Zapowiedział powzięcie środków mających na celu uśmierzania ruchu antyżydowskiego. W trakcie tych rozmów Żydzi domagali się rewizji ustawy o odpowiedzialności niedzielnej oraz ustawy uchylającej wszelkie ograniczenia narzucone Żydom przez zaborców. Domagano się również równouprawnienia i realizacji tzw. małego traktatu wersalskiego, który w kwestiach dotyczących praw mniejszości narodowych nie był przestrzegany³¹. Po ustąpieniu I. Daszyńskiego z rządu W. Witos premier wydał oświadczenie, w którym zapewnił, że pomimo ustąpienia wicepremiera rozmowy z przedstawicielami mniejszości żydowskiej będą kontynuowane. W oświadczeniu przygotowanym dla przedstawiciela prasy żydowskiej W. Witos uznał sprawę uregulowania stosunku do Żydów w Polsce za „postulat państwowy”. Prezes Rady Ministrów oświadczył, że nakazał odpowiednim resortom zająć się sprawą postulatów wypracowanych przez specjalne komisje. Oświadczył również, że nikt nie kwestionuje praw obywatelskich Żydów³².

Ciekawych konstatacji ze spotkań z ludnością żydowską dokonał W. Witos, przebywając na Kresach. Wspominał, że była to najlepiej usytuowana część społeczności, oraz wskazywał „na wielką rolę”, którą odgrywali Żydzi „pomiędzy nieporadną ludnością kresową”. Podkreślał ich natarczywą chęć prezentowania swojej postawy uznania państwowości polskiej oraz współpracy z władzami reprezentującymi RP. W czasie wizyty w Grodnie, mieście bardzo ważnym dla Polaków, gdzie każde miejsce to pamiątka, każ-

³⁰ AAN, Prezydium Rady Ministrów, Projekt odezwy do społeczeństwa polskiego, załącznik do pkt. 3 protokołu 62 posiedzenia Rady Ministrów z 29 VII 1920 r., MKF 20055, t. 11, s. 2.

³¹ S. Mańko, *op. cit.*, s. 143–144.

³² *Ibidem*, s. 145.

da ulica odsyła do ważnych wydarzeń historycznych, zauważył, że przeistoczyło się ono w miejsce o niemal żydowskim charakterze. Zaznaczył jednocześnie, że dla Żydów te relikwia historyczne, tak ważne dla Polaków, nic nie znaczą. Nałożenie się przeszłości historycznej z rzeczywistością kresową spowodowało, iż stosunek W. Witosy do Żydów z Grodna został nacechowany „specjalną odrazą”³³.

W Polsce niepodległej czynnikiem kształtującym stosunek ludowców do Żydów była ich dominacja zwłaszcza w handlu i rzemiośle. Stosunek PSL Piast do Żydów nie był wrogi. Ugrupowanie w swoim programie odwoływało się do konstytucyjnych praw mniejszości w Polsce. Na łamach gazety „Piast” podkreślano, że Żydzi zamieszkujący w obrębie granic państwowych Rzeczypospolitej byli tak samo obywatelami jak inni mieszkańcy państwa. W. Witos stał na stanowisku poszanowania prawa, zatem jako lider ugrupowania nigdy nie odmawiał praw mniejszościom, jakie gwarantowała konstytucja, jednak nie mógł się zgodzić z sytuacją, gdy mniejszości w państwie prowadziły politykę przeciwko niemu, „by miały podnosić głowę ponad naród polski, aby śmiały lżyć nasz naród i znieważać naszych przedstawicieli [...] Inne są interesy Żydów i Polaków”³⁴.

Na VI Kongresie PSL Piast, który odbył się w dniach 8–9 lipca 1927 roku, W. Witos skrytykował politykę rządu wobec mniejszości narodowych. Zaatakował mniejszość żydowską, która „staje się coraz więcej bezczelna i arogancka”, zawierając i przeprowadzając sojusze wyborcze skierowane przeciwko ludności polskiej. Ostro ocenił politykę ustępstw w stosunku do mniejszości³⁵. Wyolbrzymiał je, imputując rządowi, że rozbijając społeczeństwo polskie, krusząc siły, na których mógłby się oprzeć, stara się zjednać mniejszości, których poczynania nie dają pewności: „Z mniejszości czyni panów położenia, zaś ludność polską spycha do roli zupełnie drugorzędnej”³⁶.

Wincenty Witos, jako reprezentant interesów chłopskich, określał stosunek do Żydów przez pryzmat ich roli w życiu gospodarczym, zwłaszcza w handlu, rzemiośle i pośrednictwie (lichwie), czyli do Żydów posiadaczy, dobrze sytuowanych materialnie, a także przez to, jaki był ich stosunek do państwa polskiego, z kim i przeciwko komu głosowali w sejmie bądź które partie wspierali³⁷. Dążył do wyzwolenia wsi z różnych form wyzysku, zwłaszcza w dziedzinie pośrednictwa handlowego, które w lwiej części znajdowało się w rękach żydowskich. Drogami do rozwiązania problemu żydowskiego były przede wszystkim reformy w gospodarce. „Ziemia dla ludu” – to jeden z funda-

³³ E. Kirwiel, *Witos o Kresach*, [w:] *Idee. Państwo. Ludowcy. Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Jana Jachymka*, red. E. Maj, S. Michałowski, A. Wójcik, Lublin 2009, s. 467–468.

³⁴ *My czy oni*, „Piast” 22 VI 1923, nr 16, s. 1–2.

³⁵ Zaliczał do nich: „ustępstwa językowe w sądzie i administracji poczynione Żydom, niebываłe wprost koncesje i przywileje dla nich, wszelkie dostawy i przedsiębiorstwa państwowe im oddawane”. Zob. szerzej: A. Zakrzewski, *Wincenty Witos, chłopski polityk i mąż stanu*, Warszawa 1977, s. 217.

³⁶ *Rezolucje polityczne PSL „Piast”, 9 VII 1927*, [w:] *Materiały źródłowe do Historii Polskiego Ruchu Ludowego*, t. 2: 1918–1931, Warszawa 1967, s. 267–270; *Przemówienie Prezesa PSL „Piast” Wincen- tego Witosy wygłoszone w Sejmie na temat całokształtu sytuacji politycznej i gospodarczej kraju*, [w:] *Materiały źródłowe...*, s. 247.

³⁷ J. Jachymek, *op. cit.*, s. 156.

mentalnych kanonów ideowo-programowych ruchu ludowego. W. Witos już u progu niepodległości państwowej za jedną z najpilniejszych reform o znaczeniu ustrojowym uznał konieczność przeprowadzenia reformy rolnej.

Po zjednoczeniu partii ludowych w 1931 roku i utworzeniu Stronnictwa Ludowego W. Witos poparł koncepcje programowe dotyczące rozwiązania kwestii problemu mniejszości żydowskiej w Polsce: „Żydzi w Polsce stanowią dziś świadomie obcy naród – najżywotniejszy interes narodu i państwa polskiego wymaga, by funkcje przechodziły w coraz pełniejszym zakresie w ręce Polaków. Dążyć należy do tego nie przez bezpośrednie akty gwałtu, które prowadzą do zdziczenia duszy narodu, ale przede wszystkim przez rozwijanie spółdzielczości, organizację producentów i ich bezpośredni kontakt ze spożywcami oraz popieranie elementu polskiego w całym życiu gospodarczym. Stojąc na gruncie posiadanej przez Żydów równouprawnienia obywatelskiego, dążyć należy do rozwiązania kwestii żydowskiej przez popieranie wszelkimi siłami emigracji Żydów do Palestyny i innych obszarów, które w drodze porozumienia międzynarodowego winny być uzyskane przez kolonizację żydowską”³⁸.

Reasumując rozważania dotyczące mniejszości żydowskiej w myśli politycznej Wincentego Witosa, należy stwierdzić, że zajmował on wobec niej niechętnie stanowisko. Wynikało ono z zaszłości historycznych i problemów gospodarczych. Mimo uprzedzeń W. Witos, stając na czele Rządu Obrony Narodowej, podejmował działania mające na celu zażegnanie wystąpień antyżydowskich. Pomimo spełnienia niewielkiej liczby postulatów ludności żydowskiej, należy podkreślić, że po raz pierwszy opracowano konkretne rozwiązania. Drugi gabinet W. Witosa i jego współpraca z endecją doprowadziły do akceptacji niektórych poglądów antyżydowskich narodowców. Nieprzychylny stosunek do Żydów W. Witos uzasadniał nielojalną postawą wobec państwa oraz brakiem perspektyw na asymilację. Należy podkreślić, że deklaracje W. Witosa zamieszczane na łamach prasy w wystąpieniach sejmowych, a także spisane w memuarach nie wykazywały silnych tendencji antysemitycznych. W jego poglądach był zakorzeniony przede wszystkim konflikt interesów między Polakami i Żydami. W. Witos potępiał ekscesy antysemityczne i podkreślał, że przemoc nie stanowi rozwiązania kwestii żydowskiej w Polsce. Rozwiązaniem problemu miało być przeprowadzenie niezbędnych reform gospodarczych tak, aby wyprzeć Żydów z handlu i rzemiosła, popierając ich ewentualną emigrację. Agraryzm będący ideologią ruchu ludowego traktował mniejszość żydowską na marginesie własnej wizji społeczno-gospodarczej Polski. Lokował ją na platformie społecznej reform idących w kierunku zniesienia wyzysku jednej warstwy społecznej przez drugą. Walka z wyzyskiem oznaczała walkę ze wszystkimi, którzy pełnili tę rolę. Jeśli byli to Żydzi, to także z Żydami³⁹.

³⁸ *Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów*, oprac. S. Lato, W. Stankiewicz, Warszawa 1969, s. 316–317.

³⁹ J. Jachymek, *op. cit.*, s. 158–159.

Streszczenie: Wincenty Witos (1874–1945) był ideologiem, politykiem, mężem stanu, wójtem gminy Wierzchosławice, posłem do galicyjskiego Sejmu Krajowego we Lwowie, posłem do austriackiej Rady Państwa w Wiedniu, a w Polsce niepodległej posłem do Sejmu Ustawodawczego, Sejmu I i II kadencji, trzykrotnym Prezesem Rady Ministrów. Odegrał szczególną rolę w dziejach politycznych Polski.

Wincenty Witos zajmował niechętnie stanowisko wobec mniejszości żydowskiej. Wynikało ono z zaszczości historycznych i problemów gospodarczych. Mimo uprzedzeń W. Witos, stając na czele Rządu Obrony Narodowej, podejmował działania mające na celu zażegnanie wystąpień antyżydowskich. Pomimo spełnienia niewielkiej liczby postulatów ludności żydowskiej, należy podkreślić, że po raz pierwszy opracowano konkretne rozwiązania. Drugi gabinet W. Witos i jego współpraca z endecją doprowadziły do akceptacji niektórych poglądów antyżydowskich narodowców. Nieprzychylny stosunek do Żydów W. Witos uzasadniał nielojalną postawą wobec państwa oraz brakiem perspektyw na asymilację. Należy podkreślić, że deklaracje W. Witos zamieszczane na łamach prasy w wystąpieniach sejmowych, a także spisane w memuarach nie wykazywały silnych tendencji antysemitycznych. W poglądach W. Witos był zakorzeniony przede wszystkim konflikt interesów między Polakami i Żydami. Potępiał ekscesy antysemityczne i podkreślał, że przemoc nie stanowi rozwiązania kwestii żydowskiej w Polsce. Rozwiązaniem problemu miało być przeprowadzenie niezbędnych reform gospodarczych.

Słowa kluczowe: Wincenty Witos, ruch ludowy, myśl polityczna, Żydzi, mniejszość żydowska

The Jewish minority in the political thought of Wincenty Witos

Abstract: Wincenty Witos (1874–1945) was an ideologue, politician, statesman, the mayor of the municipality Wierzchosławice, a member of the Galician National Parliament in Lviv, a member of the Austrian Council of State in Vienna and in Poland, an independent member of the Legislative Sejm, the Sejm first and second term, three times the President of the Council of Ministers. He played a special role in the history of Polish politics. W. Witos was reluctant towards the Jewish minority. It resulted from historical events and economic problems. Despite the prejudices, Witos became the head of the Government of National Defense, took actions aimed at averting instances of anti-Jewish. Despite the fulfilment of a few the demands of the Jewish population, it should be emphasized that for the first time developed specific solutions. The second row of Witos and the cooperation with the National Democrats led to the acceptance of certain views of anti-Jewish nationalists. His unfavourable attitude towards the Jews Witos justified with their disloyal attitude towards the state and their lack of prospects for assimilation. It should be emphasized that what Witos published in the press and in parliamentary speeches and written in memories showed strong anti-Semitic tendencies. His views rooted primarily in a conflict of interest between Poles and Jews. Witos criticized anti-Semitic actions and emphasized that violence is not the solution of the Jewish question in Poland. The solution was to carry out the necessary economic reforms.

Keywords: Wincenty Witos, folk movement, political thought, Jews, Jewish minority

Еврейское меньшинство в политической мысли Винцента Витоса

Аннотация: Винценты Витос (1874–1945) был идеологом, политиком, государственным деятелем, войтом гмины Вежхославице, депутатом Галицкого краевого сейма во Львове, депутатом Рейхсрата в Вене, а в независимой Польше депутатом Законодательного сейма, Сейма I и II срока созыва, трехкратным Главой Совета Министров. Он сыграл особую роль в политической истории Польши. Винценты Витос неблагосклонно относился к еврейскому меньшинству. Это было связано с историческими предпосылками и экономическими проблемами. Несмотря на предрассудки, Витос, будучи во главе Правительства национальной обороны, предпринимал действия, направленные на предотвращение антиеврейских инцидентов. Помимо осуществления небольшого количества постулатов еврейского населения, следует подчеркнуть, что впервые были разработаны конкретные решения. Второй кабинет Витоса и его сотрудничество с эндеей привели к принятию некоторых взглядов антиеврейских националистов. Недружелюбное отношение к евреям В. Витос оправдывал нелояльным отношением к государству и отсутствием перспектив ассимиляции. Следует подчеркнуть, что заявления Витоса, размещенные в прессе в выступлениях Сейма, а также написанные в мемуарах, не демонстрировали сильных антисемитских тенденций. Во взглядах В. Витоса был укоренен прежде всего конфликт интересов между поляками и евреями. Он осуждал антисемитские эксцессы и подчеркивал, что насилие не является решением еврейского вопроса в Польше. Разрешением проблемы должно было быть проведение необходимых экономических реформ.

Ключевые слова: Винценты Витос, крестьянское движение, политическая мысль, евреи, еврейское меньшинство

Bibliografia

Źródła

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych, Prezydium Rady Ministrów, MKF 20055.

Biblioteka Sejmowa, Sprawozdanie stenograficzne Sejmu Ustawodawczego.

Źródła drukowane

Adamczyk M., Pastuszka S., *Konstytucje polskie w rozwoju dziejowym 1791–1982*, Warszawa 1985.

Materiały źródłowe do Historii Polskiego Ruchu Ludowego, t. 2: 1918–1931, Warszawa 1967.

Programy partii i stronnictw politycznych w Polsce w latach 1918–1939, oprac. E. Orlof, A. Pasternak, Rzeszów 1993.

Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów, oprac. S. Lato, W. Stankiewicz, Warszawa 1969.

Witos o demokracji, wybór pism oprac. J. Borkowski, współpr. W. Kurelski, Warszawa 1995.

Witos W., *Dzieła wybrane. Moje wspomnienia*, t. 1, przedm. i oprac. E. Karczewski, J.R. Szaflik, Warszawa 1988.

Witos W., *Dzieła wybrane. Moje wspomnienia*, t. 2, przedm. i oprac. E. Karczewski, J.R. Szaflik, Warszawa 1990.

Witos W., *Wybór pism i mów*, Lwów 1939.

Prasa

- „Kurier Nowy” 1919
„Piast” 1914–1939
„Przyjaciel Ludu” 1899

Literatura

- Banasiewicz-Ossowska E., *Między dwoma światami. Żydzi w polskiej kulturze ludowej*, Wrocław 2007.
- Chałupczak H., Browarek T., *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin 2000.
- Jachymek J., *Rozwiązanie problemu mniejszości narodowych. Ruch ludowy (do 1939 roku)*, [w:] *Między rzeczywistością apolityczną a światem iluzji rozwiązania problemu mniejszości narodowych w polskiej myśli politycznej XX wieku*, red. J. Jachymek, W. Paruch, Lublin 2001.
- Janusz G., *Ochrona praw mniejszości narodowych w Europie*, Lublin 2011.
- Kirwiel E., *Witos o Kresach*, [w:] *Idee. Państwo. Ludowcy. Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Jana Jachymka*, red. E. Maj, S. Michałowski, A. Wójcik, Lublin 2009.
- Mańko S., *Polski ruch ludowy wobec Żydów (1895–1939)*, Warszawa 2010.
- Michowicz W., *Problemy mniejszości narodowych*, [w:] *Polska odrodzona 1918–1939*, red. J. Tomicki, Warszawa 1982.
- Michowicz W., *Walka dyplomacji polskiej przeciwko traktatowi mniejszościowemu w Lidze Narodów w 1934 roku*, Łódź 1963.
- Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku*, red. J. Jachymek, Lublin 1992.
- Piotrowski D., *Koncepcje rozwiązywania konfliktów narodowościowych w enuncjacjach programowych polskich partii i ugrupowań politycznych w latach 1926–1945. Komunikat z badań*, [w:] *Oblicze i koncepcje rozwiązywania konfliktów w polskiej myśli politycznej XX wieku*, red. A. Wojtas, M. Strzelecki, Bydgoszcz 2000.
- Podgajna E., *Mniejszości narodowe w myśli politycznej Stronnictwa Chłopskiego (1926–1931)*, [w:] *Myśl polityczna w społeczeństwie informacyjnym*, red. E. Maj, E. Kirwiel, E. Podgajna, Lublin 2015.
- Rudnicki S., *Rozmowy Żydów z rządem w okresie obrad Sejmu Ustawodawczego*, [w:] *Rozdział wspólnej historii. Studia z dziejów Żydów w Polsce ofiarowane profesorowi Jerzemu Tomaszewskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 2001.
- Szaflik J.R., *Polskie Stronnictwo Ludowe „Piast”*, Warszawa 1970.
- Tomaszewski J., *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1985.
- Trocka H., *Spółdzielczość w programach i polityce polskich stronnictw ludowych*, Warszawa 1969.
- Wapiński R., *Z dziejów tendencji nacjonalistycznych. O stanowisku Narodowej Demokracji wobec kwestii narodowej w latach 1893–1939*, „Kwartalnik Historyczny” 1973, nr 80.
- Zakrzewski A., *Wincenty Witos, chłopski polityk i mąż stanu*, Warszawa 1977.
- Zieliński K., *Żydzi Lubelszczyzny*, Lublin 1999.
- Żarnowski J., *Spółczesność Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1973.